

Papp Richárd

**„KOHN WINNETOUK VAGYUNK” – TÖBBES KÖTŐDÉSEK
ÉS KOMPLEX IDENTITÁSVARIÁCIÓK A MAGYAR ZSIDÓ
HUMORBAN**

DOI: 10.25116/kozelitesek 2020.1-2.9

Az EszterHáz Egyesület és a Bálint Ház által szervezett *Zsidó identitás ma, Magyarországon* című konferencia témaköre és az előadások tematikái egy olyan izgalmas és komplex kérdéskör jelentéseit járják körül, amelyet magam is évek óta próbálok mélyebben megérteni és értelmezni.

Több mint tíz éve kutatom a magyarországi zsidó humor kulturális antropológiai aspektusait, elsősorban a Bethlen téri zsinagógai közösség mindennapi kultúrájának tükrében (Papp 2010, 2015).

Kutatásom fókuszában többek között a magyar-zsidó kulturális emlékezet és a humor összefüggései állnak. Az általam vizsgált zsidó humorban megnyilvánuló kulturális emlékezet, illetve a kulturális emlékezetben meglévő humor beszél a zsidóság „kívülállóságáról”, az adaptációs stratégiák elengedhetetlen képességéről, a teljes asszimiláció kudarcáról, valamint a többség-kisebbség viszonyban meglévő traumákról és feszültségről csakúgy, mint a többséggel való együttélés derűjéről vagy a közösen átélt cőresz állapotáról.

Mindezek kapcsán felmerül a kérdés: hogyan befolyásolták a kulturális emlékezetben rögzített múlt eseményei a magyar kultúrához és identitáshoz kapcsolódó kötődéseket? Milyen identitásmintákkal, identitásformákkal találkozhatunk a közösségben? Mennyire és hogyan összetett a magyar-zsidó identitás? Hogyan kapcsolódik ehhez, mit mutat meg ebből a humor? Hogyan viszonyulnak a viccek és a tréfálkozások az identitás összetett jellemzőihez? Jelen írásomban ezekre a kérdésekre keresem a válaszlehetőségeket.

Az alábbi viccet néhány éve hallottam a Bethlen téri zsinagógában:

„Elmegy a néprajzos Peruba. Odamegy két férfihoz az utcán és megkérdezi az egyiket:

Mi a maga nemzetisége?

Inka vagyok.

És a barátja?

Ő még inkább!”

Az idézett vicc ugyan „inkákról” szól, mégis kitűnően demonstrálja a közösség magyarsághoz való viszonyát. A viccet beszélgetőtársam ugyanis akkor mesélte el nekem, amikor egy alkalommal a magyarországi nacionalizmusról beszélgettünk. A vicc szellemesen járul hozzá a nacionalizmuson való nevetéshez, a magyar nacionalizmus iróniájához. Beszélgetőtársam a vicc elmesélése után ugyanakkor a következő szavakkal egészítette ki a vicc mondanivalóját:

„Ezt más nyelven nem lehetne elmondani, nem lehet megérteni. Ez a nagyszerű a magyar nyelvben!”

Egy, a magyar nacionalizmushoz kapcsolódó vicc, amely a többségtől való távolságot is tudatosíthatja, együtt járhat tehát a magyar kultúrával és nyelvvel való azonosulás elmélyülésével is. Ugyanezt tapasztaltam egy másik alkalommal, amikor egy „integrációról, szegregációról és asszimilációról” szóló konferenciára készültem éppen. Egyik beszélgetőtársam, miután elmeséltem neki, milyen konferencián fogok előadni, egy általa „tipikusnak” jellemzett példát osztott meg velem, amelyet mindenképpen el kell mondanom a konferencián. A „*tipikus példa*” Karinthy Frigyes *a Jó tanuló felel* című novellájának egyik részlete volt. A felidézett epizódban a tanár sokáig lapozza az osztálynévsort, miközben az osztály felett „*halálos feszültség remeg*”. A tanár lassan jut előre a névsorban. Egyszer csak „*kettőt lapoz, a K betűnél lehet, Altmann, aki az év elején Katonára magyarosította a nevét, e percben mélyen megbánta ezt az elhamarkodott lépést*”. Beszélgetőtársam az idézett részhez a következő meglátást fűzte hozzá mosolyogva:

„Bizony az asszimiláció nem sül el mindig jól.”

Az idézett Karinthy-részlet az asszimiláció értékelésének „könnyed” iróniáját idézhetné fel számunkra, viszont a hozzá fűzött megjegyzés, miszerint az asszimiláció „*nem mindig sül el jól*”, az asszimiláció kritikáját, a hozzá kapcsolódó negatív attitűdöt is érzékelteti.

Másfelől azonban az idézet a magyar irodalomból hozott (és szó szerint citált) példával világítja meg beszélgetőpartnerem véleményét. Az asszimiláció kritikája ezáltal kifejezte a nem zsidó többséggel közösen birtokolt nemzeti kulturális tudáskészlethez való mély kötődést is.

Egyik legizgalmasabb beszélgetésem a Bethlen téri közösségben még a fenti példáknál is érzékletesebben mutat rá a kérdés összetettségére. Egy reggel imádkozás után kettesben sétáltunk az utcán egyik beszélgetőtársammal. A közösség tagja hosszasan fejtette ki nekem a zsidósággal kapcsolatos kritikus észrevételeit, dilemmáit. Végül zsidó identitását, zsidósághoz való viszonyát egy általa fejből tudott vicc elmondásával, és Ady Endre *A föl-földobott kő* című versével fogalmazta meg:

„Föl-földobott kő, földedre hullva,
Kicsi országom, újra meg újra
Hazajön a fiad.
Messze tornyokat látogat sorba,
Szédül, elbusong s lehull a porba,
Amelyből vétetett.
Mindig elvágynak s nem menekülhet,
Magyar vágyakkal, melyek elülnek
S fölhorgadnak megint.
Tied vagyok én nagy haragomban,
Nagy hűtlenségben, szerelmes gondban
Szomorúan magyar.
Föl-fölhajtott kő, bús akaratlan,
Kicsi országom, példás alakban
Te orcádra ütök.
És, jaj, hiába mindenha szándék,
Százszor földobnál, én visszaszállnék,
Százszor is, végül is.”

Beszélgetőtársam a vers elmondása után kifejtette, hogy Ady Endre magyarsághoz való viszonya teljesen megegyezik az ő zsidóságával: kérlelhetetlenül kritikus vele szemben, de soha nem tudna elszakadni tőle. Zsidó identitását tehát a magyar irodalom egyik legismertebb magyarságról szóló verse tudta a legtökéletesebben kifejezni.

A magyar irodalomhoz kapcsolódva (igaz, kevésbé drámai módon) olyan viccel is találkoztam, amely Balassi Bálintot idézi meg:

„Megidézik Balassi Bálint szellemét az utódok:
Oh, Balassi Bálint, költők nagy fejedelme, mi kell az embernek ahhoz, hogy az életben feljebb jusson?
Ehhez a legnagyobb segítség – válaszolja a megidézett Balassi, a költők nagy fejedelme – a legnagyobb
segítség ehhez az nyalás.
És az segít?
És az talpát is!”

A vicc kontextusát ebben az esetben is egy, az asszimilációról szóló beszélgetés adta. A „nyalás” mint az „életben való feljebb jutás” megjelenítése a viccben az asszimiláció negatív értékelését fejezte

ki. Mindez viszont ismét a magyar nyelv kifinomult szellemességű humorával fogalmazódott meg. A régi-irodalmi magyar nyelv ironikus felidézése a többséggel közösen birtokolt tudás és értékrendszer, a közös kultúra azonosságát is kifejezi.

Más beszélgetések, vicceselések alkalmával is megjelenik a többséggel közösen birtokolt kultúra fogalma, aminek egyik legfontosabb jellemzője ezekben az esetekben a „magyar vicc”, amelyet beszélgetőtársaim szerint „nem lehet más nyelvekre lefordítani, ez a miénk” és „igazán csak egy magyar tud megérteni”. Ezekhez a viccekhez tartozik az előbb idézettek mellett a következő is:

„Móricka nagyon rossz tanuló az iskolában. Egyszer történelem órán a tanár az ősmagyarok harcmodoráról feleltet. Kihívja Mórickát a táblához:

Na, Móricka, mik voltak az ősmagyarok fegyverei?

Móricka hallgat, hallgat... mire a tanár megpróbál neki segíteni:

Íj, nyíl ...

Móricka továbbra is csak hallgat, hallgat...

A tanár még egy utolsó kísérletet tesz:

Hát, tegez...

Mire Móricka:

Hát tegezhetlek, de én akkor sem tudom, kérlek alássan...”

A viccek mellett a szójátékokban is megjelenik a magyar nyelvhez való kötődés derűje. A zsinagógában gyakran képezik tréfálkozás tárgyát egyes héber vagy jiddis szavak, amelyek hasonló hangzásúak, de természetesen egészen mást jelentenek, mint a rájuk hasonlító magyar kifejezések, s igen nagy derűtséget keltenek a közösségben. Ilyen például a rituális imaköpeny és imaszíjak tárolására használt zsákocska, a bájтли „bájgli”-nak nevezése, a három zarándokünnep (pészah, savuot, szukkot) főimádságának, a tfilá sáros regálimnak „sálas rágalom”-ként való emlegetése vagy a „jössz birkát hámozni?” kérdés, ami az étkezés utáni áldásokra, a birkát hamazonra utal.

Hasonlóan derűtséget kiváltó megjegyzés a „s-kaja, s-pia” is, amely a „Légy erős!” („jejassér kóhakha”) kifejezés rövidítésének, a „skajah”-nak tréfás „átfogalmazása”. Más esetekben a zsinagógai héber nevekkkel viccelődnek. A „Dán” héber névre reflektálva egyszer a közösség egyik tagja így humorizált:

„Oké, engem meg nevezetek mától svédnek.”

Az is megtörténik, hogy valaki a saját nevével ironizál. A Tóraolvasás rituális alkalmakor a közösség férfi tagjait héber nevükön szólítva hívják oda a tóratekercshez, hogy elmondják az adott tóraszakasz felolvasását megelőző és követő áldásokat. Az egyik kihívott férfi, akinek a héber neve David ben

Dov (Dávid, Dov fia) így szólt, amikor meghallotta a nevét: *„Megérkezett a Nagy Medve fia”*. A Dov ugyanis héberül „medvét” jelent. Ugyanakkor a *„Nagy Medve fia”* a szójátékban a nyelvi humoron túl a közösség több tagja által gyermekkorában olvasott népszerű indiánregényre, *A Nagy Medve fiai* címűre is utalt. Ezáltal ismét a többséggel birtokolt közös kultúrában való részvétel nyert kifejezést, hiszen ez az indiánregény a zsidóságon „kívüli” kulturális élményekhez kötődik.

Ugyanerre utalt a következő humoros megjegyzés is a Bethlen téren:

„Igazából Megila Gorillának kéne öltöznöm purimkor.”

A *purim* a Bibliában olvasható Eszter könyvének történetét megjelenítő ünnep. Zsinagógai rítusának középpontjában az Eszter könyvét tartalmazó tekercs, a *megila* hangos felolvasása áll. Hagyományosan a közösség tagjai jelmezöltve ünnepelnek ekkor. „Magilla Gorilla” ugyanakkor a nyolcvanas évek egyik népszerű rajzfilmfigurája volt Magyarországon.

A nyelvi humor példái mellett a többséggel közösen birtokolt kultúra identitáselemét hangsúlyozzák azok a viccek is, amelyek elmesélését megelőzően vagy követően hozzáteszik beszélgetőtársaim, hogy *„ez a vicc zsidó is lehetne”,* vagy *„ez zsidó vicc is, ha nem is az”*. Ezek ugyanis a zsidó humor által is megjelenített tapasztalatokat és jelentéseket mutatják be. Ez nem jelenti azt, hogy az eddig idézett viccek mindegyike „belső keletkezésű” lenne. A közösségben viszont ezeket „belső-zsidó” viccekként mesélik. Ezek különböznek azoktól, amelyeket egyértelműen „külső keletkezésűeknek” tartanak, viszont sokat ez utóbbiakból is a zsidó humorhoz közelállónak tekintenek. E viccek „külsőként” való megnevezése ezért nem tartalmi okokra vezethető vissza, csupán a bennük megjelenő alakok, helyszínek, kontextusok mások, mint a zsidó viccekben:

„Az első világháború után, egyenesen a szörnyű frontról visszaérkezve két ember áll egymás mellett a piszoár előtt. Az egyik ide-oda rázkódik, a másiknak meg az egyik válla rángatózik folyamatosan a feje mellett. Megszólal az ide-oda rázkódó:

Maga is Doberdónál harcolt?

Mire a másik:

Nem, csak rühellem, ha a fülemben pisálnak.”

A vicc elmesélője úgy interpretálta ezt a viccet, mint amely *„arról szól, hogy lehet túlélni a legnagyobb cósaszt is: ha képes vagy nevetni rajta.”* A cósasz feszültségének feloldása a viccben mint túlélési stratégia, valamint a történelmi konfliktusok kegyetlenségének abszurd bemutatása a fekete humor élességével teszi ezt a viccet a zsidó humor által adaptálhatóvá. Ezzel együtt, mivel *„nem zsidó”* viccként megnevezve szerepel a közösségi humorrepertoárban, azt a közös kultúrát is hangsúlyozza, amelyben egymás viccei is értelmezhetővé válnak. Mindezzel együtt arra is utal a vicc, hogy az első világháborúban (az *„aranykor”*

végén) a zsidók együtt harcoltak a többi magyar állampolgárral hazájukért, ahogy ezt az imént idézett viccben is láttuk. Az első világháború így a közösen átélt *córesz* emlékét is magában foglalja. Ezt a közösen átélt *córeszt* is megjeleníti tehát a vicc. Erre utal a következő „külső” vicc is:

„Egy férfi megy a városban és nagyon kell vizelnie. Először a Blahán kezdi kigombolni a sliccét, de meglátja a rendőr, odamegy és elzavarja. Aztán elrohan egy parkba, de onnan is elzavarják. Végül berohan egy orvoshoz, egy rendelőbe. Kérdezi az orvos, hogy mi a baja.

Jaj, doktor úr – panaszolja –, nem tudok vizelni!

Az orvos odaad neki egy vödört és azt mondja:

Bocsánat, egy percre el kell mennem.

Mikor visszajön, látja az orvos, hogy a vödör teljesen tele lett. Azt mondja nagy örömmel:

Na, látja, tud maga vizelni!

Mire a férfi:

Ja, tudok én, ha hagyják!”

A vicc zsinagógai interpretációi egységesen hangsúlyozták, hogy a zsidó kontextusok és karakterek megjelenítése nélkül is a zsidó humor egyik legkiválóbb, legviccesebb komponense lehetne ez, mivel – egyikük szavaival – „*elmond mindent a galut (diaszpórában élő) zsidó életről*”. A kiszolgáltatottságot, a társadalmi korlátokat, a szabadság érvényesülésének határok közé szorítását és az ezekből fakadó feszültséget ábrázoló vicc tehát a zsidó kisebbségi léhelyzetekről szóló hasonló viccek jelentései által vált értelmezhetővé és élvezhetővé a zsinagógában is. Azért is fontos hangsúlyozni mindezt az idézett vicc kapcsán, mert a veszélyeztetett kisebbségi léhelyzetet ábrázoló zsidó viccek a többségtől való távolságot is megjelenítik. Ha viszont ugyanez vagy ehhez hasonló érzület jelenik meg egy „*nem zsidó vicc*ben” is, akkor ez a távolságok csökkenésére is utal.

A következő „*nem zsidó vicc*”, amelyet a zsinagógában hallottam, a kereszténységhez kapcsolódik.

„Parkolni akar a pap, de a ház előtt, ahová megy, csak egy hely van szabadon, oda meg nem lehet parkolni. Megy egy csomó kört, de még mindig nincs hely. Végül aztán beparkol oda, ahová nem lenne szabad. Hagy egy cetlit a szélvédőn, hogy hát sajnos nem volt máshol hely, ő pap, és nagyon fontos dolga van. A végére meg odaírja:

»Bocsásd meg a mi vétkeinket!«

Mire visszamegy, ott várja egy büntető cédula és egy cetli. A cetlire meg rá van írva, hogy hát nem lehet kivételt tenni, mert ha kivételezne valakivel a parkolóőr, akkor őt büntetnék meg ezért. A cetli végén pedig ez olvasható:

»És ne vigy minket a kísértésbe!«

A talpraesett, frappáns válaszra épülő poén közel hozza a zsidó humorhoz ezt a viccet. A kulturális közelség emellett abban is megnyilvánul, hogy a vicc hallgatói a zsinagógában ismerik és értelmezni tudják a keresztény vallás egyik legfontosabb imádságát. Ugyanerről az ismeretről tanúskodik az alábbi vicc is:

„Imádkozik egy férfi. Nagyon vallásos, de nem zsidó, katolikus. Mondja neki a felesége:

Értem miért nem imádkozol soha?

Dehogynem imádkozom! Hát nem hallod, amikor mindig mondom, hogy »szabadíts meg a gonosztól!«?”

A viccben megjelenő „nagyon vallásos” férfi sajátos imádsága felidézi az „ilyenek vagyunk” típusú, a szent minták és az emberi tökéletlenség ellentétéről és ennek ironikus értelmezéséről szóló zsidó vicceket. Ennek megfelelően egyik beszélgetőtársam így jellemezte ezt a viccet:

„Lehetne ez zsidó vicc is, ha a katolikusok zsidók lennének.”

A kereszténységhez kapcsolódó fent idézett viccek tehát ezekben az esetekben az „aranykorról” szóló viccekhez hasonló jelentéseket mélyítenek el, azaz rámutatnak a két vallás hasonlóságaira és az egymás megértésének, az együtt nevetés, a közelség megélésének lehetőségére is. A következő vicc és története izgalmasan egészíti ki mindezt: az egyik imádkozás után a Bethlen téren a közösség egy idős tagja panaszosan mesélt olyan *bóherekről*, akiket ő „kipaelhagyóknak” nevezett. Olyan fiatal embereket értett ezalatt, akik nem vallásos családból származtak, de vállalták, hogy elmennek Kanadába, Amerikába vagy Izraelbe judaizmust tanulni az ott élő ortodoxoktól. Az említett fiatalok ezután szigorú valláskövetőként, ortodox szokás szerint fekete kalapban tértek vissza külföldről. Egy idő után azonban – beszélgetőtársam szavaival folytatva – „először levették a kalapot, csak a kipa maradt, aztán eltelt egy kis idő és már úgy jöttek a templomba, hogy az ajtóban kértek kipát, mert a végén már azt sem hordták.”

A történetet követően vita alakult ki a zsinagógában arról, hogy „magyar sajátosság-e” a beszélgetőtársam által lefestett „elvallástalanodás”, vagy ezzel mindenhol, így az általa említett három országban is hasonló a helyzet. A beszélgetést természetesen egy vicc zárta le, amely azért is adott mindenki által elfogadott választ, mivel mesélője ezt éppen a panaszkodó bácsi által említett egyik országban, Kanadában hallotta vallásgyakorló zsidóktól, akik szintén azon keseregtek, hogy a fiatalok a *bar-micvóig*, 13 éves korukig rendszeresen járnak zsinagógába, utána azonban nagy számban hagyják el a vallásos-rituális életformát. Ennek a helyzetnek illusztrációjaként mesélték el a férfinek kanadai ismerősei a viccet, amely a Bethlen téren is nevetéssel zárta le a fenti beszélgetést és vitát:

„Megszaporodnak a zsinagóga pincéjében a patkányok. Akármit csinálnak velük, csak nem pusztulnak el. Próbálják így meg úgy, de nem fogynak, sőt még jobban szaporodnak. Tanakodnak a rabbi meg a samesz, hogy mi legyen. Törik, törik a fejüket, de semmi... egyszer csak fejéhez kap a samesz:

Rájöttem! Rendezzünk nekik bar-micvót és többet nem látjuk őket!"

A vicc hallgatói egyöntetűen megegyeztek abban, hogy „ez a vicc magyar-zsidó is lehetne”, sőt többen hozzátették, hogy hallották is már magyarországi kontextusban. Később elmeséltem ezt a viccet egy református ismerősömnek, aki szintén hallotta már, csak éppen református templomgondnokkal, aki azt javasolja a lelkésznek, hogy „*konfirmáld meg őket és eltűnnek egy-kettőre*”. Amikor pedig én mondtam el ezt a református variációt a zsinagógában, a Bethlen téren nevettek ezen egy nagyot. A nevetés öröme és az azt követő értelmezések rávilágítottak arra a tényre, hogy a kanadai zsidóságtól kezdve a magyar-zsidók világán keresztül a magyar reformátusokig létezik egy olyan közös folklórkinccs, amelynek humora mindannyiuk élethelyzetére reflektál, mindannyiuk kultúrájában releváns és ugyanazt jelenti. A magyar-zsidó kultúra kötődése az egyetemes judaizmus és a magyarországi keresztény többség irányában is elmélyült ezáltal. A magyarországi kereszténységhez való kulturális közelség humorban való kifejeződésére utalt az az alkalom is, amikor szintén nagyot nevettek a zsinagógában egy általam elmesélt keresztény viccen, amit szintén egy református ismerősömtől hallottam, akinek viszont katolikus ismerősei mondták el:

„Meghal a pápa és felmegy a mennybe. Nem izgul, mert nála van a Szent Péter kulcsa. Azonban, amikor megpróbálja kinyitni a mennyország kapuját, az nem akar kinyílni. Próbálja, próbálja... de semmi!

Végül bekiabál a Szent Péternek:

Szent Péter, Szent Péter, mi történt, nem tudok bejutni a mennybe a kulcsaiddal!

Mire kiszól neki Szent Péter:

Ajaj, hát senki nem mondta neked, hogy pár száz évvel ezelőtt itt volt egy Luther nevű ember és kicserélte a zárat?”

A vicc egyrészt azért aratott sikert a zsinagógában, mert mindenkinek tetszett, hogy katolikusok mesélték el egy reformátusnak, aki aztán nekem mondta el és végül a zsinagógában együtt neveltünk rajta. A vicc ilyen kézzelfogható „folklórvándorlása” önmagában is derűltséget váltott ki. Ennél is fontosabb azonban, hogy mivel katolikusok mesélték eredetileg „magukról”, ezáltal hasonlított a zsidó vallási tárgyú viccek öniróniára épülő humorához is. Mindez azt mutatta, hogy a kulturális-vallási léhelyzetek és azok humoros interpretációi azonosak is lehetnek a többségi vallási közösségekben és a zsidóságban.

A szellemes zsinagógai megjegyzések között is találkozhatunk keresztény terminusok humoros átvételével. Az egyik szombat bejövételét ünneplő istentisztelet után például a közösség egy tagja így szólt a zsinagógából kijövőkhöz: „*Mintha mise történt volna, pedig az történt.*”

Mint láthatjuk, beszélgetőtársam viccesen a katolikus liturgiából vett megnevezést használta szójátékában a zsidó istentiszteletre. Az utóbbi esetekben a vallás oldaláról láttuk megfogalmazódni a közösen birtokolt kultúra és megélhető élethelyzetek példáit. Olvashattuk, hogy a többségi vallások állapota és humora azonos vagy hasonló lehet a zsidóságban tapasztaltakkal. A korábbi példákban emellett azokat a kötődéseket is láthattuk, amelyekkel a közösség tagjai kapcsolódnak a magyar kultúrához és nyelvhez.

Összefoglalva, a magyar kultúra elválaszthatatlan a magyar-zsidó kulturális ethosztól és identitástól. A magyar-zsidó kulturális identitás tehát magában foglalja a magyar kultúrát és identitást és ezáltal a nem zsidó többséghez való kötődést is. Egyik interjúalanyom így fogalmazta meg ezt:

„Igaz, hogy volt itt nagy córesz Magyarországon a zsidóknak a múltban, ahogy ma is van córesz. És az is igaz, hogy már a córesz sem a régi. Viszont, máskülönben a magyar a mi kultúránk és a mi nyelvünk is.”

Másik beszélgetőtársam így foglalta össze tömören a magyar kultúrához és identitáshoz való tartozás evidenciáját: *„Az bennünk a magyar, ami mindenkiben az.”*

Az idézett interjúrészlet kifejezi azt az azonosságot, amely *„mindenkiben”* megvan, aki magyarnak identifikálódik.

Felmerül azonban a kérdés: kik a *„magyarok”*? Mit jelent *„magyarnak lenni”* a közösség nézőpontjából? A következő vicc így válaszol a kérdésre:

*„Egy angol az lord, két angol egy klub, három angol egy világbirodalom.
Egy német az Herr, két német egy hadsereg, három német az világháború.
Egy francia az monsieur, két francia az kapcsolat, három francia az szerelmi háromszög.
Egy magyar az úr, két magyar az három politikai párt, három magyar, olyan nincs..., mert abból egy sváb, egy meg zsidó.”*

Az idézett vicc és az idézett interjúrészletek egyaránt azt hangsúlyozzák, hogy a *„magyar-zsidók magyarok”*. Azt is láttuk, azonban ezzel összefüggésben, hogy a *„magyar”* nem etnikai kategória: a magyar nemzeti kultúra és identitás etnikai, vallási, kisebbségi csoportokból és identitásokból áll össze. Következésképpen, a magyar zsidóság patriotizmusa és kötődése a magyar kultúrához és identitáshoz csak multietnikus, multikulturális környezetben tud létezni, amelyben a zsidóságnak ugyanúgy helye van, mint a többi *„magyar”* csoportnak és identitásnak. Ebből következik, hogy a közösségben megfogalmazódó kritikák és negatív érzések azokkal a jelenségekkel, folyamatokkal, nézetekkel és politikai megnyilvánulásokkal szemben jönnek létre, amelyek etnicizálják a magyarsághoz tartozást. Ezek az etnicizáló nacionalista törekvések az esetek nagy részében együtt járnak az antiszemita retorika alkalmazásával is. Az etnicizáló nacionalizmushoz kapcsolódó attitűdök így elválaszthatatlanok a megélt

és a kulturális emlékezetben tovább élő traumáktól és a kisebbségi léthelyzet veszélyeztetettségéből fakadó feszültségektől. Ezeket hívják elő és tartják életben azok a tapasztalatok is, amelyeket a közösség tagjai személyesen élnek át. Az előző könyvemben bemutatott fizikai és verbális atrocitások elszenvedése (amire sajnos azóta is akadtak példák) mellett olyan szituációkban is megtörténik ez, amikor a benne résztvevőről nem tudják, hogy zsidó. Így történt meg egyik beszélgetőtársammal a közelmúltban, hogy amikor néhány éve augusztus 20-án elment sétálni a Margitszigetre, éppen egy szélsőjobboldali ünnepségre csöppent bele. Hallgatta a szónokokat, beszélgetéseket és megdöbbsent attól az antiszemita gyűlölettől, amit ott tapasztalt. A „közelség” és a „távolság” szituativitásának abszurditása különösen bántotta őt:

„Ugyanott kértük a kávé, hallgattuk őket és senkinek semmi baja nem volt velünk, mert nem tudták, hogy zsidók vagyunk. Ez a szörnyű, mert ahogy megtudták volna, ki tudja, mi lett volna.”

Az átéltek tragédiája annak megtapasztalása volt beszélgetőtársam számára, hogy mennyire törékenyek és láthatatlanok azok a határok, amelyek a „magyarból” „zsidóvá” válás között húzódnak: ha nem tudják az emberről, hogy „zsidó”, akinek ellenségként való kategorizálása a rendezvény egyik fő narratívumát alkotja, akkor ugyanolyan kedvesek vele, mint a többiekkel. Az ünnepi sokadalmat pedig békésnek és szeretetteljesnek is lehetne nevezni, ha ez a tapasztalat, tudás nem tenné mindezt szörnyűvé. Nem véletlen, hogy az erről való beszélgetésünkben Radnóti Miklós *Majális* című verse került elő, mint a szituáció „háttorzongatóan pontos leírása”:

*„A hangraforgó zeng a fű között,
s hördül, liheg, akár egy üldözött,
de üldözők helyett a lányok
kerítik, mint tüzes virágok.
Egy lányka térdrehull, lemezt cserél,
a háta barna, lába még fehér,
a rossz zenén kis lelke fellebeg
s oly sűrű, mint ott fönt a fellegek.
Fiúk guggolnak és parázslanak,
az ajkukon ügyetlen szép szavak,
duzzasztja testük sok kicsiny siker
s nyugodtan ölnek, majd ha ölni kell.
Lehetnének talán még emberek,
hisz megvan bennük is, csak szendereg
az emberséghez méltó értelem.*

Mondjátok hát, hogy nem reménytelen.”

Radnóti Miklós versének beemelése a beszélgetésbe újra megerősítette a „*ma is ez van*” érzetét. A költő életének és sorsának felidézése ennek kapcsán pedig tovább mélyítette a történelmi traumákból fakadó feszültségeket. Radnóti életének tragédiája, a teljes asszimiláció kudarca mellett, a multi-kulturális kötődések, a multi-vokális identitás megélésének elutasítását is magában foglalja a második világháború előtti és alatti magyarországi események jelenre vonatkoztatásával együtt (vö. Ferenczi 2005: 614–628). Ennek tükrében a beszélgetőtársam által átéltek és ezek interpretálása Radnótival arra mutattak rá, hogy az előbbieken bemutatott multi-kulturális, multi-etnikus nemzetképpel és nemzettudattal ugyanazok a nézetek és politikai erők állnak szemben, amelyek a holokausztra tragédiájához vezettek.

A helyzet feszültségét és döbbenetét az szolgálhatja leginkább, hogy mindez ma, Magyarországon, egy szép nyári napon ünneplő emberek körében is megtapasztalható valóság. Ehhez hasonló helyzetek a közösség tagjainak személyes életében is adódnak. Egyik beszélgetőtársam például rendszeresen motorozik. Egy beszélgetés során motoros társai elkezdtek „*zsidózni*”. Végighallgatta őket, és csak a „*zsidózás*” végeztével mondta nekik, hogy ő is zsidó:

„Mikor megmondtam nekik, először megdöbbsentek. Aztán meg azt mondták, hogy nem is tudtuk, hogy te zsidó vagy... pedig milyen rendes meg jófej vagy.”

Ez az élménybeszámoló, a viccekhez hasonlóan, csattanóval fejeződött be és nevetést is fakasztott a közösségben, amely ezeket a helyzeteket és az ezekben elmélyülő feszültségeket is humorral próbálja meg tehát enyhíteni. Ezekhez a helyzetekhez és a bennük megnyilvánuló „*zsidóvá válás*” határainak abszurdításához kapcsolódik a következő vicc is:

„Áll egy nő az utcasarkon és várja a kuncsaftokat. Nem kell mondanom, hogy mit árul.

Arra megy a Kohn.

Mondja neki a nő:

Gyere el velem te szépséges szőke herceg!

Kohn nem ellenkezik:

Rendben van hölgyem, szívesen. De azt meg kell mondanom, hogy egy forint sincs nálam...

Mire a nő:

Takarodj innen, te ronda vörös zsidó!”

A vicc mesélője ezzel a szóval vezette be a viccet: „*metamorfózis*”. Hallgatói bár „*szörnyűnek*” titulálták a viccet, aláhúzták, hogy „*azért szörnyű, mert mindent elmond*”, „*az egész benne van*”. Az említett „*szörnyű*” érzet abból is fakad, hogy az elmúlt évek antiszemita megnyilvánulásokat is magában foglaló tüntetései folyamatosan előhozták és élesebbé tették az antiszemitizmus nyilvánosságából származó félelmeket.

Egyik reggeli ima alkalmával, amikor behallatszott a rendőrautók és tűzoltókocsik szirénázása a zsinagógába, a közösség egyik tagja hangosan jegyezte meg: „*Megint tüntetnek.*” Mire a közösségből valaki megszólalt szintén hangosan: „*Az még nem baj, csak ne a zsidók ellen tüntessenek.*” A hangos beszélgetést nevetés zárta mindenki részéről. A feszültséget enyhítette a tréfás megjegyzés, ugyanakkor erre azért volt szükség, mert a feszültségek újra előjöttek az aktuális társadalmi-politikai események és az előbb említett tapasztalatokhoz hasonló megélt élmények hatására. Amikor ezekről a kérdésekről beszélgettünk a Bethlen téren, gyakran került szóba, hogy mindezt nem lehet általánosítani a nem-zsidó többség egészére. Ezzel mindenki egyet is értett, azonban gyakran ezzel a humoros kérdéssel és válasszal záródtak ezek a beszélgetések:

„Tudjátok mi a legnagyobb baj a filoszemitákkal? Az, hogy túl kevés van belőlük!”

Ez a humoros megjegyzés nem jelenti azt, hogy a közösségben „elvárnák” vagy kiemelten pozitívnak minősítenék a „filoszemitizmust”.⁸⁴ A leoptimalisabb állapot az lenne szerintük, ha mindenki természetesen, negatív vagy pozitív előítéletek nélkül lehetne részese a multi-kulturális magyar identitás-közösségnek. A „*filoszemita*” poén azért vált ki nevetést a közösségben, mert ellensúlyozza az antiszemita előítéletek megtapasztalt valóságát, ami a humorban is hangsúlyt kap, bár ez az ellensúlyozás sem valósul meg tökéletesen, hiszen épp az „*a gond a filoszemitákkal, hogy kevesen vannak*”.

Az előítéleteknek való kiszolgáltatottság feszültségét a következő vicc is fenntartja hosszú távon, még akkor is, ha a nevetésben pillanatnyilag oldani tudja is:

„Elmegy a szociológus vidékre és kérdezi a falusiaktól:

Van maguknál antiszemizmus?

Az nincs, kérem, de igény az lenne rá...”

A viccben ábrázolt – a közösség egyik tagjának kifejezésével élve – „*esszenciális antiszemizmus*” és az annak való kiszolgáltatottság összekapcsolódik a zsidóságra vonatkozó „*tudatlanság*” valóságtartalmával. A tudáshiányból fakadó távolságra utal a következő vicc is:

„Elmegy egy férfi az orvoshoz és elkezd kiabálni:

Doktor úr, doktor úr heréljen ki!

Na, de kérem – hűl el az orvos –, tudja maga, mivel jár ez?!

De a férfi tovább üvölt:

Nem hallja, süket maga?! Azonnal heréljen ki!

Erre az orvos nem tud mit tenni, hát kiheréli a férfit rendesen. A műtét után aztán megkérdezi:

⁸⁴ Yehudi Menuhin (1916–1999) világhírű karmester és hegedűművész.

Na, de most már tényleg elmondhatná, hogy miért kellett magát kiherélnem.

Tudja – válaszol a férfi nagy szenvedve – beleszerettem a rabbi lányába és ő ezt kérte tőlem, hogy el tudjam venni feleségül.

Ember, magát nem körülmetélni kellett volna?!

Ja, ez a pontos kifejezés!”

A tudatlanságból eredő távolságok azt mutatják, hogy az ebből fakadó előítéletek kölcsönösen kárt okoznak a kisebbség és a többség számára is. A vicc „kemény” iróniája erre is rámutat.

Az előítéletekhez kapcsolódó kiszolgáltatottságot és a tudatlanságból következő veszélyeztetettséget s mindezek abszurd voltát fejezi ki az a két vicc, amelyet a közösségben „oroszlános viccként” emlegetnek. Ezek elvontabban, közvetettebben utalnak a kisebbségi-többségi viszonyokra, mint az előbbi példák. Ezáltal általánosan, „esszenciálisan” mutatnak rá a probléma súlyára. A kiszolgáltatottság „reménytelenségét” mutatja be az első:

„Sétál a Kohn a Szavannán. Egyszer csak ott terem egy hatalmas oroszlán. Kohn kétségbe esik, behunyja a szemét és elkezd imádkozni.

Egyszer csak kinyitja a szemét és azt látja, hogy ott térdel vele szemben az oroszlán és ugyanúgy imádkozik.

Nagyon megőrül Kohn és azt gondolja, hogy mégiscsak van remény, mire egyszer csak meghallja az oroszlán imáját:

Édes Jézus légy vendégünk, áldd meg, amit adtál nekünk...”

A másik „oroszlános vicc” a tudatlanság és az érzéketlenség pusztító erejét és abszurditását érzékelteti:

„Yehudi Menuhin⁸⁵ elmegy a Szavannára, és ahogy ott sétál, hirtelen megtámadja egy oroszlán. Mondja neki a Yehudi Menuhin:

Kérlek oroszlán, mielőtt megennél, teljesítsd az utolsó kívánságomat!

Az oroszlán beleegyezik. Yehudi Menuhin előveszi a hegedűjét és elkezd rajta játszani.

Hallgatja, hallgatja az oroszlán és nagyon elérékenyül. Egyszer csak ott terem egy másik oroszlán és az is elkezd hallgatni a csodálatos zenét.

Aztán jön még egy, meg még egy, és el vannak ájulva, hogy milyen szépen hegedül ez az ember. Végül egy csomó oroszlán veszi körül Yehudi Menuhint és nem bírnak betelni a gyönyörűséggel.

Áhítattal hallgatják, hallgatják... mire egy óriási oroszlán jön rohanva, odaér, ráugrik a Yehudi

⁸⁵ Moshe Dajan (1915–1981) az izraeli hadsereg és politika egyik legmeghatározóbb alakja volt. A hatnapos háború alatt ő volt Izrael hadügyminisztere.

Menuhinra és ham, egy harapással bekapja.

Felháborodik a többi oroszlán:

Miért csináltad ezt?! Hát nem hallottad, hogy milyen gyönyörűen zenél?!

Mire az óriási oroszlán mancsát a füléhez emelve:

He?”

A pusztítás oroszlánokkal való ábrázolása talán a közösségben is jól ismert bibliai történetből (Dániel hatodik könyvéből) ered, amiben a prófétát a babilóniai hatalom egyik szimbólumának tartott oroszlánokkal akarják megöletni antiszemita ellenségei. Az is lehet, hogy az oroszlánok a totális, visszafordíthatatlan agresszió, pusztító erő lélektani objektívizációi. Ami biztos, hogy ezek a viccek (bár elvontabban jelenítik meg a kiszolgáltatottságot és az embertelenséget) konkrét helyzetekről szóló beszélgetésekben kerültek elő, amelyek témái minden esetben a kulturális emlékezet traumatikus eseményei vagy a ma tapasztalható antiszemitizmus voltak, az „*oroszlános vicceket*” pedig ezekre reflektálva mesélték el.

Ennek kapcsán is azt láthatjuk tehát, hogy a magyar kultúrával való azonosulás és a nem-zsidó többséghez való közelség példái mellett a többségtől való távolság is része a magyar-zsidó identitásnak. A távolság együtt jár a kulturális emlékezetben továbbélő traumákkal és feszültségekkel, amelyeket a jelenben is tapasztalható antiszemita, előítéletes megnyilvánulások újra és újra előhívhatnak, életben tartanak. Az ebből fakadó félelmek és konfliktusok azonban nem a magyar kultúrával és identitással állítják szembe a magyar-zsidóságot, hiszen ez az identitás (a magyarságot etnicizáló nacionalisták nemzetfelfogásával szemben, amely fenntartja és generálja a feszültségeket) a magyarsághoz való multikulturális, multietnikus kötődést jelenti.

A többes kötődések ugyanakkor nem csak a multikulturális magyar identitáshoz kapcsolódnak a magyar-zsidó kultúrában. A Bethlen téri közösség tagjai is többféleképpen kötődnek az egyetemes judaizmus világához.

A judaizmus multikulturális, transznacionális kultúra (vö. Webber, 1994). A zsidó diaszpóra történetének évszázadai során a zsidó közösségek adaptálódtak azokhoz a többségi társadalmakhoz, ahol éltek. Ezzel együtt azonban megőrizték zsidó identitásukat és kultúrájukat, ha (akár egy-egy országon belül) eltérő módokon is. A Bethlen téri közösség tagjai is kötődnek a magyar többségi kultúra mellett a transznacionális zsidó világhoz és ezen belül különösen Izraelhez. Rokonaik, barátai élnek Izraelben, valamint a zsidó diaszpóra közösségeiben, és szinte mindegyikük hosszabb ideig tanult vagy élt is ott. Következésképpen identitásuknak részét képezik a transznacionális zsidó

kultúrához fűződő kötődések és kapcsolatok, s ez a meghatározó identitáselem hangsúlyozottan foglalja magában az erős kötődést Izraelhez.

Az Izraelhez kapcsolódó viccek esetében azonban újra a zsidó identitás komplex többszólamúságával találkozunk. Egyik beszélgetőtársam így mutatott rá az Izraelhez való kötődés jelentőségére:

„Ami a zsidósággal történik, meg főleg az, ami Izraelben van, az veled is történik, kihatással van minden zsidó életére. Nagy szavak, de tényleg közös a sorsa Izraelnek meg nekünk. Akármilyen is ez a zsidó vircsaft, amikor valami történik Izraelben, akkor összezáruk. Mert Izrael mindig ott van. Ez egy sorsközösség.”

Másik beszélgetőtársam a „sorsközösség” jelentését egészítette ki az Izraelhez kapcsolódó kötődések egyik legfontosabb komponensével:

„Izrael az egyet jelent a biztonsággal. Az, hogy Izrael a zsidók hazája, meg a zsidók otthona, nem azt jelenti, hogy minden zsidónak ott kellene élnie. Azt jelenti, ha jó nagy cőresz lesz, akkor van hova menned, van egy biztonságos otthonod.”

Ennek tükrében Izrael a veszélyeztetett kisebbségi lét érzetében jelenti a „biztonság” földjét, a saját kultúra biztonságos környezetét és ilyen értelemben az „otthont”.

A következő vicc ezt mutatja be szellemesen:

„Moshe Dajan⁸⁶ tiszteletére a hat napos háború után óriási ünnepséget tartanak. Ott van Kohn bácsi is, aki egyszer csak elkezd kiigombolni az ingét, kilátszik a hasa, meg a jó szőrős mellkasa, láthatólag jól érzi magát, mert meleg van és most így könnyített magán.

Odajön hozzá a Moshe Dajan és mondja:

Nu, Kohn bácsi, hát ezt azért nem kéne csinálni, hagyja már abba.

Kohn erre azt mondja:

De ezt nekem az angol királynő engedte meg, sőt felhatalmazást is adott rá!

Hogyhogy? – csodálkozik a Moshe Dajan.

Hát ott voltam nála, a királynőnél egy fogadáson. Akkor is jó meleg volt, elkezdtem hát vetkőzni, mint most, mire odajött hozzám a királynő és azt mondta:

Mit képzél Kohn úr, nem otthon van?!”

⁸⁶ A „bli néder” szó szerint azt jelenti, hogy „fogadalom nélkül”. A fogadalmakat, esküket a judaizmus szigorúan veszi a Tóra alapján. Ezért használatos minden ígéret után: „bli néder”.

A humor tükrében azonban Izrael mint „*otthon*” nem azonos az izraeliek megítélésével. Az izraeliek a viccekben egy másik kultúra és „mentalitás” hordozói:

„Mi a különbség az izraeli meg a magyar »bli néder«⁸⁷ között? Az, hogy a magyaroknál ez azt jelenti, van még tíz százalék esélyed. Az izraelieknél meg azt, hogy ez nulla százalék.”

„Egy nagy nemzetközi felmérést csinálnak a közgazdászok.

Az a kérdés, hogy »Kérem szépen, mi a véleménye a húsválságról?«

Elmennek az USA-ba először. Ott visszakérdeznék:

De mi az a válság?

Aztán Oroszországba mennek. Ott meg azt kérdezik:

De mi az a hús?

Ezután elmennek Észak-Koreába. Azok meg azt kérdezik:

De mi az a vélemény?

Végül elmennek Izraelbe. Ott meg azt kérdezik:

De mi az a »kérem szépen«?”

Az idézett viccek az izraeliekkel való találkozások negatív tapasztalatait nagyítják fel és sztereotipizálják. Ezek a negatív tapasztalatok interjúim, beszélgetéseim során is megfogalmazódtak:

„Az izraeli az, akit az anyja arra nevel, hogy ne legyen lúzer, és hát mindenkit erre nevelnek Izraelben. Ezért, ha nem vagy erőszakos, nem üvöltözöl meg csapkodsz a Szochnutban,⁸⁸ akkor nem is engednek alijázni.”

„Nagyon jó kint Izraelben, ott mindenki zsidó, még az utcaseprő is. Az emberek viszont mások, meg »mi tudjuk aztán csak, hogy milyen igazi zsidónak lenni«, azért ez idegesítő volt egy idő után.”

A kritika az alijázást (az Izraelben való letelepedést) is érinti a humorban:

„Tudjátok, miért nevezik Izraelt az »Ígéret földjének«?

Mert mielőtt odamész, mindent megígérnek, aztán meg megnézheted magad.”

Az Izraelhez való kötődések kapcsán tehát azt láthatjuk, hogy ebben Izrael mint „*otthon*” és mint a nem bibliai értelemben említett „*Ígéret földje*” is megjelenik. Az utóbbi kritikus, ironikus értékelések a viccekben azonban a kulturális különbségek és az „*otthon*” biztonságos környezete képzetével nem mindig megegyező tapasztalatokból fakadó feszültséget is oldják. Az egyik interjúrészletben

⁸⁷ A Szochut (The Jewish Agency for Israel) intézményének célja a zsidó diaszpóra és az Izrael állam közötti kapcsolat fenntartása, valamint az Izraelben letelepedni kívánóknak való segítségnyújtás.

⁸⁸ A közölt fordításokat a szerző készítette, amennyiben ezt külön másképp nem jelzi.

láthattuk továbbá, ezek a negatív tapasztalatok abból is fakadnak, hogy az izraeli „mentalitáshoz” hozzátartozik a *„mi tudjuk aztán csak, hogy milyen igazi zsidónak lenni”* viszonyulás a zsidósághoz. Beszélgetőtársaim ezt több esetben a saját magyar-zsidó identitásuk lefokozásaként, lenézéseként élték meg. Ilyen értelemben az izraelieket kritizáló humor a nem-zsidó többségről szóló viccek azon típusával egyezik meg, amelyben a kisebbségi léthelyzet „egyenlítődik ki” a többséggel való viszonyrendszerben. Ebből a szempontból a magyar-zsidóság az izraeliekkel kapcsolatban is kisebbségnek definiálja magát. Ezzel együtt a vickekben megjelenő kritika, ironia is „befelé” szól. A viccek azon az önkritikus, önironikus módon reflektálnak az izraeli „mentalitásra”, ahogy saját közösségükre és élethelyzeteikre vonatkoztatják a humort. Az Izraellel kapcsolatos, *„Ígéret földje”* típusú viccek ezáltal nem bántóak, hiszen a zsidó humor szabadsága lehetővé tesz minden olyan témán, kérdésen való nevetést, amely – ahogy egyik beszélgetőtársam összefoglalta az Izraellel kapcsolatos vicceket – *„rólunk szól”*.

A humor így minden élethelyzetre reflektálni tud, ezáltal a magyarországi nem-zsidó és a zsidóságon belüli többség irányában is megélt kisebbségi lét identifikálása sem maradhat ki az önironikus viccek gyűjteményéből:

„Kohn bácsi minden hónapban elmegy Izraelbe meglátogatni a fiát. A hónap végeztével viszont mindig visszajön Magyarországra. Ezt csinálja újra és újra, minden egyes hónapban. Végül már nem bírják a határőrök és az egyik szóvá is teszi:

Döntse már el Kohn bácsi, hogy hol akar élni?! Egyáltalán hol érzi magát otthon?

Hát tudja fiam – válaszolja Kohn – útközben...”

Nem könnyű a többes kötődésekből szövődő zsidó identitásról egyszerű definíciót megfogalmazni. A zsidó szó megjelenése ugyanis „évszázadokkal megelőzte a »nép«, a »nemzet« vagy a »vallás« és a »felekezet« modern fogalmainak megjelenését az európai nyelvekben. Így ez a fogalom olyan közösségi megnevezés volt, amelyben a fenti fogalmak még nem voltak értelmezhetők, olyannyira, hogy a biblikus héber »vallás« értelmű szót sem ismer” (Rékai, 1997 :10). Ezt a dilemmát a zsidó kultúra élő jelentéstartalmait etnográfiai módszerekkel kutató Rékai Miklós fogalmazta meg. Ezért Rékai a zsidóság „vallásként”, „népként” vagy „felekezetként”, illetve „nemzetiségként” való meghatározását egyaránt téves „dilemmának” tekinti. A kérdés komplexitásáról ír Komoróczy Géza is *Zsidó nép, zsidó nemzet* című tanulmányában (Komoróczy, 2006).

Komoróczy rámutat, hogy napjainkban az egyes államok a jogi státuszt tekintve különbözőképp definiálják a zsidó közösségeket. Németországban, Ausztriában és Magyarországon például a zsidók vallási kisebbségnek számítanak, Románia és a szovjet utódállamok viszont nemzeti kisebbségként

tekintenek rájuk. Komoróczy szerint maga a „ki a zsidó?” kérdés értelme is attól függ, hogy ki, hogyan, milyen korban, milyen körülmények között és milyen céllal teszi fel a kérdést.

A zsidóság történelmének egyik alapvető eseménye a jeruzsálemi Szentély elpusztulása Kr. u. 70-ben, miután a zsidó nép elvesztette szülőföldjét és diaszpóra-közösségekre szóródott szét. Komoróczy Géza tanulmányában kifejti, hogy egyénileg, a diaszpórában már a Kr. u. 1. század közepétől – a kereszténységhez való csatlakozás lehetőségével – megindult ugyan a „zsidó népi identitás megtagadása”, a zsidóság közösségként mégis mindenütt mint „nép szerveződött meg”. Sőt, egészen a 18–19. századig a zsidóság mint etnikai csoport kapcsolódott össze (Komoróczy, 2006 :4).

Azártközösségekfelbomlása a 18–19. század fordulójától kezdődött meg a nyugat-európai zsidóságban, amikor a többségi társadalmak politikai hatalmai az emancipáció lehetőségét összekapcsolták a zsidó identitás vallási életre korlátozásával. Ennek következtében a zsidók tömegesen cserélték fel etnikai identitásukat, anyanyelvüket és hagyományaik bizonyos elemeit a többségi kultúrákéra.

A „zsidó kulturális gyakorlat” azonban – ahogyan Christoph Daxemüller *Jewish Popular Culture in the Research Perspective of European Ethnology* című munkájában olvashatjuk – nem oldódott fel teljesen a többségi társadalmak kultúráiban. A zsidók sok esetben vettek át szokáselemeket a többségi kultúrából anélkül, hogy azok ellentmondtak volna tradicionális szokásaiknak. Daxemüller itt elsősorban a *purimi* szokásokra utal, amelyekbe a gyerekek a nem zsidó farsangi szokások több jellegzetes elemét adaptálták. Ugyanakkor Daxemüller arra is rámutat, hogy a különböző szokásokhoz való alkalmazkodás révén jelentős törés is keletkezett az európai zsidó társadalmakban. Egyes családok egyre több elemet engedtek be szokásaikba a többségi kultúrából és ez egy idő után a zsidó szokások elhagyásához vezetett. Az egyik legjellemzőbb példa erre az időben egymáshoz közel eső *hanuka* és karácsony ünnepének felcserélése egymással (Daxemüller, 1986).

A kulturális adaptációk, társadalmi, jogi asszimilációs folyamatok természetesen változó intenzitással zajlottak a különböző országokban és az egyes államokon belül élő különböző zsidó közösségek életében is. Ugyanakkor elmondható, hogy ezek a tendenciák minden esetben számos feszültséggel jártak együtt. Az ismert európai koncepciós perek, atrocitások s végül az európai zsidóság egészét érintő holokauszt az együttélést és az együttélés során létrejött identitások megélését is traumatizálták.

Izrael állam 1948. évi megalakulása, majd az Európai Unió létrejötte és a szocializmus bukása ugyanakkor újból lehetőséget adott az európai zsidó identitások szabadabb kifejezésére és újrafogalmazására. Az említett zsidó identitások rendkívül sokfélék, mert a holokauszt utáni Nyugat-

Európában és 1989 után Kelet-Európában a zsidósághoz kötődő emberek szabadon mozoghatnak a többes meghatározottságok által kialakított „hálózatokban”. A diaszpórában a zsidó közösségek és egyének többféle identitással, többirányú kötődéssel rendelkeznek; identitásuknak ugyanúgy részét képezik a szülőföldhöz, anyanyelvhez tartozó elemek, mint a vallásukhoz vagy Izraelhez kapcsolódó azonosulások (Pinto, 1997, 2000).

A diaszpórában élő zsidóság sokszínű kultúráiról, identitásairól ír a kulturális antropológus Jonathan Webber is (Webber, 1994, 2003), aki szerint ugyanakkor a „diaszpóra-lét” ma is feszültségekkel jár, amelyek a „zsidó diaszpórák transznacionalizmusából” és kulturális hibriditásából fakadnak.

Az előzőekben bemutatott példák tükrében láthattuk, hogy a Bethlen téri zsinagóga közössége is a zsidó identitások sokszínűségén belül fogalmazza meg kötődéseit. Azt is láthattuk, hogy az identitás komplexitása a közösség életében is együtt jár bizonyos feszültségekkel. Úgy vélem azonban, hogy ezek a feszültségek nem abból fakadnak, hogy a közösség tagjai a kulturális „hibriditás” folytán egyfajta „identitásbizonytalanságban” élnének. Ellenkezőleg: a fent leírt történelmi-kulturális folyamatok lehetőséget adnak a zsidó identitás rugalmas-adaptív stratégiáinak alkalmazására úgy, hogy a kialakult többes kötődések tökéletesen átláthatók legyenek a zsidó identitáson belül.

Az a kulturális sajátosság, hogy a zsidóság megszületése, kialakulása idején létrejött közösséget nem lehet sem „népként-nemzetként” sem „vallásként-felekezatként” pontosan definiálni, valamint, hogy ennek következtében a történelem során folyamatosan attól függött ez a kérdés, hogy ki, hogyan és milyen körülmények között fogalmazta meg ezt a kérdést, lehetővé tette a többes kötődések kialakítását. Ezáltal a saját-zsidó identitás mindig a többségi kategóriákhoz alkalmazkodott, ezeket használták (vagy szenvedték el) „kifelé” a zsidó közösségek. Eközben a zsidóság „belső” identitása lényegében folyamatos maradhatott.

A zsidó identitástörténelem így „vertikális” háttérét adja a saját identitás rugalmas megőrzésének. A zsidó identitás „horizontális” háttérét, megerősítését a jelenben ugyanakkor a zsidó transznacionalitás biztosítja, amely lehetővé teszi a különböző zsidósághoz kötődő hálózatokban való részvételt és ezáltal az egyszerre több közösséghez való tartozás szabadságát. Ez a bonyolultnak látszó helyzet teszi lehetővé a folyamatos adaptációk megvalósítását a különböző többségekhez. Ezek az adaptációk „részlegesek” és ezáltal nem érintik a saját kultúra „szimbolikus szféráját”. A zsidó identitásstratégiák az adaptációk során, a többes kötődések összetett hálózatában tartják fenn a „csoport kohézióját, és szabályozzák, a csoport egésze érdekében, a másokkal való kapcsolatokat” (Komoróczy, 1995: 262–263).

Ehhez a szituativitásra és rugalmasságra (és ezzel párhuzamosan a saját kultúra és identitás megőrzésére) épülő „identitásmozgáshoz” elengedhetetlen a folyamatos önreflexió gyakorlása. A zsidó humor meghatározó kulturális jelentősége, hogy úgy tartja életben és aktivizálja az önreflexivitást, hogy egyben oldja is a folyamatos önvizsgálatból és a többségekhez való adaptációk értékeléséből, mérlegeléséből adódó személyes lélektani és közösségi-társadalmi feszültségeket.

A humor szabadsága lehetővé teszi, hogy a viccek a különbözőségekkkel „játsszanak”. A viccek a „közelségek” és a „távolságok” meglétéről beszélnek és ezek gyökereit, következményeit, társadalmi és antropológiai okait kutatják nyíltan, kritikusan és szabadon.

A magyar-zsidóság esetében a „közelségek” és a „távolságok” a többes kötődések következő komponenseit rajzolták körül a humorban: a magyar-zsidóság egyrészt a magyar nem-zsidó többséggel közösen birtokolt kultúrához kötődik. Ez a kötődés azonban nem etnikai jellegű. A magyar-zsidó identitás magyarságtudata, a magyar nemzet multietnikus, multikulturális közegében fogalmazza meg és helyezi el magát. Ennek értelmében a teljes asszimilációt is negatívan értékeli a humor. A teljes asszimiláció kudarcát tudatosítják és a többséggel való együttélés feszültségeit konzerválják a kulturális emlékezetben tovább élő traumák és az ezek mögött álló, a mai napig nem feldolgozott történelmi események. Az ebből a feszültségből fakadó „távolságot” mélyítik el a napjainkban is tapasztalható antiszemita és a nemzeti identitást etnicizáló, kirekesztő politikai és társadalmi törekvések, ideológiák, valamint az ezekhez kapcsolódó fizikai és verbális atrocitások. A humor ezekre is élesen világít rá, ezáltal oldva, de ezzel egy időben magában is foglalva a feszültségeket és a „távolságot”.

A magyar-zsidóság kötődéseinek másik meghatározó komponense a transznacionális zsidósághoz (és ezen belül leghangsúlyosabban Izraelhez) való tartozás tudata. Mint láttuk, a humorban ez is összetetten nyilvánul meg. Izrael egyfelől az „*otthon*” biztonságos környezetét jelenti, másfelől az izraeliek általi kritika, ironikus humor is részét képezi a kötődések kinyilvánításának. Ugyanakkor az izraeliekkel kapcsolatban megfogalmazott kulturális „távolság” a zsidóságon belül kap megfogalmazást. Az izraeliekhez való „közelség” nem szemben áll a kritikus megfogalmazásokkal, hanem éppen, hogy elmélyül az ironikus viccek által, hiszen a zsidó humor lényege a folyamatos önreflexivitás, önirónia, amely – ahogy olvashattuk az egyik izraeli viccekhez kapcsolódó zsinagógai kommentárban – „*rólunk szól*”. Ezzel együtt, a „közelségen” belül, a „távolság” is megjelenik ezekben a viccekben, ami arra utal, hogy a magyar-zsidó más, „*másképp zsidó*”, mint például az izraeliek.

A magyar-zsidó identitást az általam megismert zsidó humor példáinak tükrében ezért egy olyan többes kötődések komplex hálójából szövődő és ezek által körülírható identitásnak látom,

amelyben a „magyar” és a „zsidó” komponens egymással összekapcsolódva, de ugyanakkor egymástól megkülönböztethetőként is jelen van. A többes kötődések ebben a viszonyrendszerben fogalmazódnak meg, ahogy az adaptációk is ennek megfelelően, ebben a „kötőjeles” kapcsolatban valósulnak meg a társadalmi érintkezés során. Ha megnézzük a magyar helyesírási szótárakat és a magyarországi zsidósággal kapcsolatos írások, intézménynevek, elnevezések többségét, látjuk, hogy a nyelvtani szabályok szerint a „magyar zsidó” kötőjel nélküli alkalmazása a helyes eljárás. Magam is így neveztem meg a magyar-zsidóságot eddigi publikációimban. Úgy érzem azonban, hogy a magyar-zsidó identitás és kultúra általam megismert sajátossága, a többes kötődések dinamizmusa, a „távolságok” és „közelségek” mozgása a kötőjel írásával érzékletesebben, pontosabban kifejezhető.

A magyar helyesírás szabályai szerint a kötőjel kifejezheti két nép nevének a kapcsolatát (pl. Osztrák-Magyar Monarchia). Ezenkívül ugyanígy alkalmazható egyszerű („és” jelentésű) kapcsolatos viszony leírására is (www.nyest.hu, www.helyesiras.mta.hu). A magyar-zsidó szavak összekapcsolásakor általam alkalmazott kötőjel „magyarság” és „zsidóság” többes kötődésekben megnyilvánuló viszonyát is jobban hangsúlyozhatja. A magyar-zsidó többes kötődések egyik komponense sem lehet meg a másik nélkül. A legironikusabb vagy legabszurdabb viccekben szereplő „másik” is része a saját identitásnak, hiszen résztvevője a közösen megélt élethelyzeteknek.

A humor különösen alkalmas az ismerős „másik” megjelenítésére, a viccekben kinagyított sztereotípiák által (Eriksen, 2005: 38). A „másik” nélkül tehát nem létezhet „mi” identitás sem. A magyar-zsidóság „mi” identitása is összekapcsolódik azokkal a szituációkkal és identitásokkal, amelyeket a többségi csoportok is alakítanak. A magyar-zsidó identitást a magyarság és a transznacionális zsidó kultúra találkozásai formálták és formálják. Az ezáltal konstruálódott történelmi helyzetek, többségi-kisebbségi kapcsolatok, együttélési formák és az ezekben megnyilvánuló zsidó adaptációs folyamatok a humorban megnyilvánuló önironia kulturális-közösségi „szűrőjén” keresztül is értelmezhetővé és értékelhetővé válnak.

A zsidó humor ezért a magyar-zsidó identitás jelzőjének is tekinthető. Ezzel együtt, beszélgetőtársaim több esetben kifejezetten a humorról azonosították a magyar-zsidó identitást:

„A magyar-zsidóság úgy megy az úton, hogy amikor megbotlik, mindig röhög egyet magán.”

„Azt tudod ugye, hogy a magyar-zsidó meg a humor egy. Ha nem lenne humor, nem bírnánk ki egy percig se.”

„Figyelj ide, a humor az egy olyan tipikus magyar dolog. Aki nem zsidó, az nem is nagyon érti. Azért a jobbak mégis átmennek. Van ez a pesti vicc, na annak a nagy része is tőlünk jön. Azért ez se véletlen. Mert

olyan jól elmondja, hogy milyen is az élet itt, Kelet-Európában. De az se véletlen, hogy a vicceket ezért más zsidók, például Izraelben meg se értik...

Érdeemes itt újra felidézni egyik beszélgetőtársamnak azt a meglátását, amelyet a „*Miért kelt át Mózes a zsidókkal a Vörös-tengeren*” vicchez kapcsolódóan említett meg:

„Ez egy nagyon jó leírás rólunk, de igazán csak akkor értheted meg teljesen, ha egy igazi magyar-zsidó vagy.”

A fenti interjúrészlet is a magyar-zsidó humor identitásjelzőként való belső-közösségi interpretációját mutatja. Eszerint akkor érthető meg „*igazán*” egy magyar-zsidó vicc, ha valaki „*igazi*” magyar-zsidó, azaz ehhez a kultúrához tartozik és ezáltal a vicc hallgatásának röpké ideje alatt „reflexszerűen” tudja értelmezni és értékelni a viccek jelentéseit. Mindez visszafelé is igaz, ahogy erre a többi interjúrészlet, humoros szituáció és vicc példái is rámutattak: akinek van érzéke ehhez a fajta humorhoz, az „*igazi magyar zsidó*”; nem izraeli, nem amerikai vagy nyugat-európai zsidó és nem magyar nem-zsidó. Ebben az olvasatban a közös humor is elhelyezi a közösséget a többszörös kötődések bonyolult hálózatában, a judaizmus, a transznacionális zsidó kultúra, Izrael és a nem-zsidó magyar „többségek” között. A magyar-zsidó humor „reflexszerű” megértéséhez valóban ismernünk kell a humort és az identitást egyaránt alakító történelmi-kulturális folyamatokat és jelentéseket, az adaptációk végeláthatatlan sorát s az azt kérlelhetetlenül kísérő öniróniát. Ahogyan ezt a közösség egyik tagja találóan megfogalmazta:

„A zsidó humort meg a magyar-zsidókat nem olyan könnyű megérteni, de nem is olyan nehéz... csak azt kell tudni ehhez, hogy egy furcsa törzshöz tartozunk. Kohn Winnetouk vagyunk.”

Az interjúrészlet természetesen egy, a közösségben is közkedvelt viccre utalt, amely (szintén nem véletlenül) az adaptációs stratégiák „*ügyességének*” minden helyzetben való alkalmazásáról szól:

„Kohn utazik a vonaton. Egy bomba nő ül vele szemben. Beszélgetnek. A nő nagy beleéléssel kérdezi tőle:

Tudja, hogy a világon a zsidók és az indiánok rendelkeznek a legnagyobb potenciával?

Kohn elgondolkodik, majd így válaszol:

Hadd mutakozzam be hölgyem! Kohn Winnetou vagyok.”

Mindez nem jelenti azonban azt, hogy csak a közösség tagjai, illetve a „*magyar-zsidók*” értenék ezt a humort. Gondoljunk csak azokra a viccekre, amelyeket „*kívülről jött*”, de a zsidó humor jelentéseivel rendelkező, azokat teljes mértékben a magyar-zsidó élethelyzetekre alkalmazhatóakként tart nyilván a közösség. Ide tartoznak továbbá azok a viccek is, amelyek – mint láttuk a kommunizmus

évtizedeinek humoráról írtak kapcsán – „*mindenki által meséltnek*” minősülnek. Ezeket a vicceket a többségi társadalom más csoportjaiban is ugyanúgy mesélték, mesélik, és ugyanazt jelenthetik, mint a zsinagógában. Ehhez kapcsolódnak azok a tapasztalatok is, amikor a közösség tagjai nem zsidó barátaikkal, ismerőseikkel, munkatársaikkal viccelődnek, vagy amikor izraeli, illetve más külföldi zsidó közösségekben, baráti, rokoni társaságban osztanak meg egymással vicceket. Annak megtapasztalása, hogy ezekben a szituációkban is – ahogy nevezik – „*működnek*” ezek a viccek, azaz értik ezt a humort, azt erősíti meg bennük, hogy az „ismerős másik” nem csak a viccek szereplőiként, hanem a közösen birtokolt kultúra „közeli” társaként van jelen az életükben. A fent idézett interjúrészletek, amelyek a zsidó humor és a magyar-zsidóság elválaszthatatlanságát húzták alá, ezáltal azt fejezték ki erőteljesebb megfogalmazásban és azt nyomatékosították, hogy aki magyar-zsidó, biztosan érti ezeket a vicceket. Identitás és humor úgy kapcsolódik össze tehát ebben az esetben, hogy nem zár ki másokat ebből a közös jelentésrendszerre épülő kultúrából, azonban határozottan körülrajzolja az egymáshoz tartozás és az ehhez kapcsolódó kulturális tudás, common sense határait. Akárcsak a humorban: az egymáshoz tartozás jelentéseinek megjelenítésekor nem „kifelé”, nem a másokat megítélő, kizáró aspektusok irányában válik hangsúlyossá a saját identitás megfogalmazása, az identifikáció folyamata a „belső” jelentésekre koncentrál, amit azonban éles önelemzés, az önreflexió folyamatos alkalmazása kísér. Így, az önreflexiók és adaptációk közös kulturális jelentéseivel és identitáselemeivel utazik a vonaton Kohn Winnetou.

Bibliográfia

- Daxemüller, Christoph (1986): Jewish Popular Culture in the Research Perspective of European Ethnology, *Etnologia Europea* 16:97–116
- Eriksen, Thomas H. (2005): A skandináv kulturális térség, *Lettre* 3:37–39
- Ferencz Győző (2005): *Radnóti Miklós élete és költészete*, Osiris Kiadó, Budapest
- Komoróczy Géza (1995): *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*, Osiris, Budapest
- Komoróczy Géza (2006): *Zsidó nép, zsidó nemzet, zsidó nemzetiség*, <http://www.es.hu/index.php?view=doc;13678>
- Papp Richárd (2010): *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény?* – Élő humor egy budapesti zsidó közösségben, Nyitott Könyvműhely, Budapest
- Papp Richárd (2015): *Bezzeg a mi rabbink*, Libri Kiadó, Budapest
- Pinto, Diana (1997): Új zsidó azonosságtudat az 1989 utáni Európában, *Szombat* 9:9–14
- Pinto, Diana (2000): *The Third Pillar? Toward a European Jewish Identity*, in: Kovács András ed. *Jewish Studies at the Central European University, Public Lectures 1996–1999*, CEU, Budapest
- Webber, Jonathan (1994): *Jewish Identities in the New Europe*, Littman Library of Jewish Civilization, London–Washington

Webber, Jonathan (1994): Modern Jewish Identites, in i. m. 74–85.

Webber, Jonathan (2003): Mennyire transznacionális a modern zsidó diaszpóra? *Szombat* 8. www.szombat.org/archivum/jonathan-webber